

Postnikov, A. V. / Babicz, Józef

Studia nad dziejami ziem słowiańskich zachodnich i środkowych wobec nowych źródeł do powstania mapy Królestwa Polskiego

---

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 34/4, 941-946

1989

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

J. Babicz, A. V. Postnikov
(Warszawa, Moskwa)

STUDIA NAD DZIEJAMI POZNANIA ZIEM SŁOWIAŃSKICH ZACHODNICH I ŚRODKOWYCH WOBEC NOWYCH ŹRÓDEŁ DO POWSTANIA MAPY KRÓLESTWA POLSKIEGO

Zakład Historii Nauk Przyrodniczych IHNOiT PAN od kilku lat prowadzi badania nad dziejami poznania kraju pod względem przyrodniczym, a ostatnią większą publikacją na ten temat jest monografia: *Wkład wileńskiego ośrodka naukowego w przyrodnicze poznanie kraju (1781-1842)*¹. Z końcem roku 1988, znany radziecki historyk kartografii A. V. Postnikov przedstawił w swym referacie w Warszawie rozmiar i wartości nie wykorzystanych dotychczas materiałów źródłowych do tego właśnie tematu. Referat był wielką rewelacją, mimo iż przecież w dotychczasowych badaniach, i to znacznie wcześniejszych, dotyczących również poznania Syberii² i obszarów polarnych³, nastawiano się na wykorzystanie źródeł archiwalnych przechowywanych w ZSRR. A. V. Postnikov omówił 16-tomowy zasób materiałów opisowych do mapy Królestwa Polskiego powstałej w latach 1822-1843, oraz atlas tematyczny

¹ Praca zbiorowa pod redakcją Józefa Babicza i Wandy Grębeckiej, Wrocław 1988, 298 s. + 32 ilustracje.

² Zasadnicza część wspomnianego referatu A. V. Postnikowa publikowana jest w „Polskim Przeglądzie Kartograficznym” 1989 3. Prezentowane na sympozjach w Warszawie (1969) i Leningradzie (1972) referaty o badaniach Polaków na Syberii ogłoszone zostały w dwóch publikacjach zbiorowych: *Historia kontaktów polsko-rosyjskich w dziedzinie geologii i geografii. Monografie z dziejów nauki i techniki*. Wrocław 1972 t. 82; *Historia rosyjsko-polskich kontaktów w dziedzinie geologii i geografii* (Streszczenia referatów). Polska Akademia Nauk Muzeum Ziemi, Warszawa 1972. Trzy referaty tej publikacji pozostają w ścisłym związku z zagadnieniami poruszonymi w niniejszej publikacji: T. B y c h a w s k i: *Polsko-rosyjskie stosunki w zakresie kartografii topograficznej. Polskie mapy topograficzne (1918-1939)* s. 35-36; M. M a c h u r a: *Polsko-rosyjskie stosunki w dziedzinie kartografii (wiek XIX do 1939)*. Trzywiorstówka, s. 97-98 (w oparciu o własną pracę magisterską); B. O l s z e w i c z: *Prace kartograficzne Kwatermistrzostwa Generalnego Wojska Polskiego (1815-1831)* s. 120-121.

³ *Dzieje polskich, rosyjskich i radzieckich badań polarnych*. Wrocław 1982.

jako tom 17-ty, wskazując na szerokie możliwości naukowej współpracy, wykraczające daleko poza wiek XIX, a także wielorakie sposoby wykorzystania źródeł przez historyków obu zainteresowanych krajów: Polski i ZSRR. Wprawdzie wiadomo, że do końca XVII wieku zachowało się bardzo niewiele map rosyjskich, jednakże akademik V. A. Rybakov w szeregu swoich prac sugeruje, że sporządzenie pierwszej ogólnorosyjskiej mapy odnosi się do końca XV w. (1497)⁴. Pierwszym udokumentowanym drukiem kartograficznym rosyjskim jest *Wielka mapa Rosji* sporządzona w 1598 r., do której załączone były teksty: *Księga wielkiej mapy (Kniga bolszoj czertieży)* zachowana i świadcząca o bogatej wartości tego wielkiego dzieła. *Kniga* stanowi dokument poznania zarówno ziem zachodnio-rosyjskich jak i przyległych obszarów Polski i Litwy. Radzieccy historycy kartografii liczą się z możliwościami odnalezienia reminiscencji i śladów tych zaginionych map w spuściźnie kartograficznej innych krajów. V. A. Rybakov pisze: „Strata przeważającej większości rosyjskich map z XVI w. (w tym słynnej *Wielkiej mapy*) sprawia, że niezwykle cennymi są dla nas wszystkie te zachodnioeuropejskie mapy, w których możemy domniemać wykorzystanie rosyjskich materiałów⁵. Stwierdzono np. ponad wszelką wątpliwość, że malarz Antoni Wied zestawił w Wilnie w 1535 r. swoją mapę Księstwa Moskiewskiego z pomocą rosyjskiego bojara, emigranta Iwana Lackiego. Mapa była wydana w 1542 i 1555 r. z łacińskimi i ruskimi napisami, posiadała charakterystyczne dla rosyjskich map sposób wykonania i południową orientację⁶. Jednym ze źródeł mapy Rosji, opublikowanej w 1613 r. przez kartografa Hessela Gerritsz'a jest mapa carewicza Fiodora Borysewicza Godunowa⁷. V. A. Rybakov skrupulatnie doszukiwał się śladów staroruskich szkiców kartograficznych i opisów geograficznych w szeregu innych zachodnioeuropejskich mapach z XVI i początku XVIII w.⁸. Autorzy radzieccy wiążą duże nadzieje na odnalezienie śladów rosyjskiej kartografii również na dawnych mapach polskich.

Dla radzieckich historyków kartografii szczególnie interesujące są te

⁴ B. A. Rybakov: *Russkije karty Moskovii 15 — načalo 16 wieka*. Moskwa „Nauka” 1974, III; Tenże: *Drevnyje karty Moskovii*. „Nauka i Żizn” 1974, nr 4 s. 33-38.

⁵ Tenże: *Russkije karty...*, s. 19(4)

⁶ Tenże: *Drevniejszyje karty Moskovii XV-XVI vv (-) Nauka i Ćeloviečstvo*, Moskwa 1975, s. 73-85

⁷ Tamże. Polskie źródła zachodniej partii tej mapy wskazał w recenzjach książki B. A. Rybakov: *Russkije karty Moskovii...*, S. Alexandrowicz: *O najdawniejszych mapach państwa moskiewskiego*, „Studia Źródłoznawcze” 1976 t. 21 s. 145-153; Tenże: *Russia Mediaevalia*. München 1977 t. 3 s. 103-127.

⁸ Tamże. Krytyczną analizę tych hipotez dają recenzje cytowane w przypisie poprzednim.

pomniki kartografii polskiej, które choćby częściowo dotyczą obszarów rosyjskich. W szczególności Bernard Wapowski (1450-1535) oprócz, zachowanej jedynie w paru fragmentach, wielkiej mapy Polski w skali ok. 1 : 1 000 000 opracował też dwie mapy *Sarmacji Europejskiej* czyli Europy Wschodniej w skali ok. 1 : 2 900 000. Stanowiły one po mapach Cusanusa i ich przeróbkach nowy etap rozwoju kartografii Europy środkowej i wschodniej. Wszystkie trzy ukazały się drukiem, jako drzeworyty, w drukarni Floriana Unglera w Krakowie (1526) i przez cały wiek XVI, a w części zasięgu i XVII stanowiły podstawę wszelkich map zachodnioeuropejskich tego obszaru⁹. Polacy byli również autorami wielu prac kartograficznych poświęconych ziemiom rosyjskim i przyległym do nich ziemiom Rzeczypospolitej. Tak podczas kampanii Stefana Batorego (1576-1586) z lat 1579-1581 sporządzone zostały: mapa księstwa połockiego Stanisława Pachołowieckiego w skali ok. 1 : 700 000 (1579, druk. Rzym 1580), rękopiśmienna mapa teatru działań wyprawy 1580 r. Stanisława Sulimowskiego w tej samej skali, obejmująca zasięg mapy poprzedniej rozszerzony daleko w kierunku północnym *Magni Ducatus Lithuaniae, Livonie et Moscoviae descriptio*, mapa całości teatru walk o Inflanty Macieja Strubicza (opracowana w 1579 r., wydana w Kolonii w 1589 r.) w skali ok. 1 : 3 000 000, wreszcie plany Stanisława Pachołowieckiego oblężenia Połocka i sześciu zamków zdobytych w ziemi połockiej przez wojska Stefana Batorego z 1579 r. (druk. Rzym 1580)¹⁰. Dużą wartość dla historyków kartografii obu krajów posiadają, oparte w części na mapach polskich, mapy Merkatora „*Russian i Russiae pars amplificata*”¹¹. Wszystkie one zostały zdystansowane przez mapę Wielkiego Księstwa Litewskiego Księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła i Tomasza Makowskiego gotową w 1599 r. wydaną po raz pierwszy przed rokiem 1604, lecz znaną dopiero z (drugiego) wydania amsterdamskiego 1613 r.¹²

W tejże pierwszej połowie XVII w. powstały w warunkach wzmocnienia obronności kresów wschodnich Rzeczypospolitej mapy Fryderyka Getkanta (+ 1666) i Wilhelma Beauplana (1601-1673), posiadające ana-

⁹ Najstarszym zachowanym egzemplarzem mapy Cusanusa jest tzw. *Germania Moderna* w *Geografii Ptolemeusza Henricusa Martellusa* w Biblioteca Laurenziana we Florencji.

¹⁰ Por. S. Alexandrowicz: *Ziemie ruskie w kartografii polskiej XVI i XVII wieku* „*Studia Źródłoznawcze*” 1978 t. 23 s. 107-116; J. Babicz: *General- und Regionalkarten in Polen im 16. und 17. Jahrhundert* *Sächsische Heimatsblätter*” 1/1988 s. 39-40.

¹¹ Tamże.

¹² Tamże. Pełniejszego oświetlenia w tym zakresie dostarczają: K. Buczek: *Dzieje kartografii polskiej do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*. Wrocław 1963 s. 10-47.

logiczną wartość dla wspomnianych wyżej studiów porównawczych¹³. Nie bez znaczenia są również tego typu plany miast co tzw. nieświeski plan Moskwy sporządzony na miejscu w latach 1606-1608 przez Szymona Jędraszewicza Śmietkańskiego i wydany na dworze Radziwiłłów w Nieświerzcu przez wspomnianego sztycharza Tomasza Makowskiego w 1611 r. Ponieważ półperspektywiczny plan nieświeski jest jednym z kilku planów tego miasta z XVI i XVII w. (plan Zygmuntowski, Plan Moskwy carewicza Fiodora Godunowa, plan Piotra I i inne), przeto byłoby celowe w dalszych studiach wyjaśnienie ich związku z innymi kartograficznymi źródłami moskiewskimi. Próbę taką podjął już Stanisław Alexandrowicz¹⁴.

Do zabytków kartograficznych powstałych podczas działań wojennych należy również wielki precyzyjny plan oblężenia i odsieczy Smoleńska z 1633-1634 r., sporządzony przez Jana Pleitnera, bogaty w szczegóły przedstawione metodą obrazową. W ciągu dwóch lat (1636) plan ten został wydany przez znany gdański warsztat sztycharski Wilhelma Hondiusza na 16 arkuszach¹⁵.

Osiągnięcia kartograficzne króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w postaci map „szczególnych” województw w skali 1 : 225 000 Karola Pertheesa, sporządzonych na podstawie opisów parafii i szczegółowych ustaleń topograficznych, a następnie dość ściśle związku króla z dworem rosyjskim, gdzie od 1765 r. istniał w armii rodzaj służby topograficznej, nasuwają badaczom radzieckim pytanie co do ewentualnych wzajemnych wpływów w tym zakresie¹⁶.

Dla polskich historyków kartografii szczególnie wiele obiecująca jest współpraca w zakresie wykorzystania źródeł z XIX w., dotyczących powstawania map na obszarze dawnej Polski, zwłaszcza na terytorium

¹³ Tamże, s. 47-51.

¹⁴ S. Alexandrowicz: *Nieswiżskij plan Moskvy 1611 g.*, *Kulturnyje swiazi narodov vostočnoj Evropy v 16 v.*, Moskwa 1976, s. 208-227. Inne poświęcone planowi Moskwy publikacje S. Alexandrowicza: *Nieświeski plan Moskwy z 1611 roku* [W:] *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej profesora Henryka Łowmiańskiego*. Poznań 1974 s. 227-241; *Neswiżskij plan Moskvy 1611 goda*, *Russia Medievalis*. München 1975 t. 2 s. 99-119; *Polskie plany Moskwy z początku XVII wieku. Nowe odkrycia i wnioski*. „Studia Muzealne” Poznań 1984 t. 14 s. 139-155 (wszędzie graficzny wykres zależności). W publikacji ostatnie także informacje o wykorzystaniu planu w nowszych publikacjach.

¹⁵ O planie tym i stanowiących jego generalizację mapach zob. S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*. Wyd. II, Poznań 1989 s. 216-218.

¹⁶ Por. J. Babicz: *Geografia a przyrodnicze poznanie kraju w ośrodkach naukowych Wilna i Krzemieńca* [W:] *Wkład wileńskiego ośrodka naukowego w przyrodnicze poznanie kraju, 1781-1841(1)*.

podległym berłu rosyjskiemu Królestwa Polskiego. Jak wykazał ostatnio A. V. Postnikov we wspomnianym referacie i artykule, w Centralnym Archiwum Wojskowo-Historycznym w Moskwie znajduje się kilkanaście tomów materiałów opisowych do przygotowanej przez Kwatermistrzostwo W.P. mapy Królestwa Polskiego, dokończonych przez topografów rosyjskich pod dowództwem Kurlandczyka generała Karola Richtera (1793-1843) w 1843 r.¹⁷ Pamiętać należy o dwóch dalszych zdjęciach topograficznych obszaru Królestwa: tzw. „drugiej trzywiorstówce” (1845-1885) i „dwuwiorstówce” (1880-1910)¹⁸. Materiały te są fundamentalnym źródłem wiedzy o tej części kraju i zmian w nim zachodzących. Materiały opisowe do mapy Kwatermistrzostwa — zasobne w informacje dotąd nieznanne — stanowią bogaty kompleks źródeł, który w naukowej współpracy polsko-radzieckiej może być wykorzystany, prawdopodobnie najwcześniej¹⁹. Plan tej współpracy szerzej przedstawiony przez A. V. Postnikova wraz z opisem tych materiałów, posiada tym większe możliwości realizacji, że wychodzi naprzeciw opracowywanemu już od kilku lat tematowi Instytutu HNOiT PAN: *Dzieje poznania Polski pod względem przyrodniczym*, z widocznymi efektami w postaci szeregu studiów szczegółowych XIX w.

Jest jednak zagadnieniem nadal dyskusyjnym na ile mapy ziem zachodnich i środkowosłowiańskich mogą być potraktowane jako wytwory kartograficznej dyscypliny, a na ile jako jedno ze źródeł do szerszego tematu dziejów poznania tych ziem oraz jako dokument egzemplifikacji postępu w zakresie tego poznania.

Artykuł wpłynął do Redakcji w maju 1989 r.

---

¹⁷ B. Krassowski: *Topograficzne mapy Królestwa Polskiego (1822-1843). Zabytki Polskiej Kartografii*. Warszawa 1978 s. 37.

¹⁸ Por. prace Machury (2) oraz *Istoričeskij očerk diejatelnosti wojennykh kartografov*, SPb, 1872.

¹⁹ Materiały opisowe do mapy Kwatermistrzostwa znajdują się w Centralnym Państwowym Wojenno-Historycznym Archiwum ZSRR (CGWIA, SSSR, Fond 489, I, 7036). Wśród nich duże znaczenie mają instrukcje w języku francuskim kapitana Szymanowskiego, wykonane pod kierunkiem pułkownika Wyszkwowskiego z 1818 r. Por. *O prodołżeniu i nagrawirowaniu sjomki Carstwa Polskiego, 1831-1832*, CGWIA, 40, 1, 106.

